

Др Атила И. Дудаиш, доцент
Универзитет у Новом Саду
Правни факултет у Новом Саду
a.dudas@pf.uns.ac.rs

НАСТАНАК И РАЗВОЈ ИДЕЈЕ О РАСКИДАЊУ ИЛИ ИЗМЕНИ УГОВОРА ЗБОГ ПРОМЕЊЕНИХ ОКОЛНОСТИ*

Сажетак: У раду се даје приказ развоја идеје о потреби омогућавања раскидања или измене уговора због промењених околности, почев од римског до савременог права, с посебним нагласком на развој доктринарних схватања и њиховог утицаја на уобличавање правног института у законодавству или судској пракси европских земаља. Институт промењених околности омогућава раскидање или измену уговора у ситуацији када испуњење уговорне обавезе није немогуће, али би изискивало несразмерне трошкове или би било нецелисходно, те представља један од најмаркантнијих изузетака од начела *acta sunt servanda*. Спада у ред малобројних правних института за које се не може тврдити да своје непосредно извориште имају у римско-правној заоставитини. У делима истакнутих римских правника само се спорадично помиње. За разлику од правне науке, римска филозофија је била знатно наклоњенија теорији промењених околности о чему сведоче дела Цицерона и Сенеке.

У развијеном средњем веку највећи допринос развоју теорије промењених околности дали су канонисти и, нарочито, постглосатори. Школа постглосатора је промењене околности сматрала опитим институтом, који се прећутно подразумева у свакој изјави воље којом се стварају обавезе. Идеје постглосатора су извршиле снажан утицај на даљи развој доктрине, о чему најбоље сведочи и сам назив института, *clausula rebus sic stantibus*, опите усвојен у доктрини, који потиче од њих.

После школе постглосатора следи период до краја XVIII века у којем даље влада интересовање у науци за теорију промењених околности, али

* Чланак је настао као резултат рада на научноистраживачком пројекту Правног факултета Универзитета у Новом Саду под називом *Теоријски и практични проблеми стварања и примене права (ЕУ и Србија)*.

се под утицајем школе природног права артикулишу рескриптивнији ставови, пре свега у немачкој доктрини. У овом периоду постаје доминантан став да клаузулу *rebus sic stantibus* не би требало претпостављати у сваком уговору, већ би се примењивала изузетно, под тачно одређеним условима. Први грађански законици, баварски, пруски и аустријски уређују промењене околности, на начин и садржини који су у складу са овим доктринарним схватањима.

У XIX веку се правна наука готово у потпуности окреће од теорије промењених околности, што се може приписати последици тадашњем неприкосновеном примату начела *acta sunt servanda*. С тим у складу, ни најзначајнији законици из тог периода, као што су француски, а касније немачки и швајцарски, нису уредили промењене околности у виду општег правног института.

До признавања института промењених околности постепено долази у судској пракси после Првог светског рата, док период од Другог светског рата обележава тенденција његовог законског уређивања. У све бројнију групу земаља у којима је у другој половини XX века клаузула *rebus sic stantibus* постала законски институт спада и некадашња СФРЈ, односно Република Србија, и остале државе које су биле у саставу бивше заједничке савезне државе.

Кључне речи: промењене околности, раскидање или измене уговора због промењених околности, *clausula rebus sic stantibus*

1. Уводне напомене

Правила уговорног права о обавезујућем дејству уговора и могућности престанка таквог дејства без испуњења обавеза уговорних страна (и без наступања одговорности за неиспуњење обавезе) гравитирају између две координате. Једну крајност представља древно правило *pacta sunt servanda*, које налаже обавезујуће дејство уговорних одредаба, тј. уговор стране обавезује као закон, док другу могућност раскидања¹ или измене уговора због накнадне промене околности које испуњење не чине немогућим, већ нерационалним, и чију промену стране у моменту закључења уговора нису могле предвидети. Ово друго начело се традиционално означава синтагмом *clausula rebus sic stantibus*², коју су створили постглосатори.³

¹ У домаћој доктрини се за раскид уговора због промењених околности употребљава глаголска именица „раскидање“ уместо „раскида“, чиме се жели нагласити већа улога суда у овом случају за разлику од осталих случајева раскида уговора. Вид. Марко Ђурђевић, *Раскидање или измена уговора због промењених околности*, магистарски рад, Правни факултет Универзитета у Београду – Београд, 1994, 25.

² У дословном преводу „ако ствари остане какве су“.

У строгом тумачењу, начело *pacta sunt servanda* значи да је свака страна дужна да испуни своје обавезе без обзира на накнадну промену околности које су стране имале или могле имати у виду, када су засновале уговорне облигације. Тако, ово начело изражава концепт уговора који њену сврху види у алокацији између страна ризика од наступања непредвиђених околности, које испуњење обавеза чине нецелисходним, искључиво на начин и у сразмери како су стране уговором утврдиле.⁴

Овакво строго поимање начела *pacta sunt servanda*, односно уговорне алокације ризика било би врло неправично, тј. не сме да има апсолутно важење. Стога, неопходно је да се у неком облику омогући раскид или измена уговора због промењених околности, ако их стране нису могле предвидети у моменту закључења уговора, које испуњење уговора чине нецелисходним. Том циљу служи установа раскидања или измене уговора због промењених околности. Она заправо значи најзначајнији ударац по начело *pacta sunt servanda*⁵, јер омогућава укидање, ограничење или промену правног дејства уговору који у моменту када је настао није имао никакав недостатак.

У литератури се уобичајено истиче да је теорија о раскидању или измени уговора због промењених околности уобличена у општи правни институт у првој половини XX века, при чему се као прецизније време његовог настанка симболично узима чувена одлука француског Државног савета из 1916. године у случају *Gaz de Bordeaux*.⁶ Овакав приступ је исправан, јер заиста до краја XIX, односно почетка XX века се о промењеним околностима не може говорити као правном институту који би имао општу примену у већини европских правних поредака. Он, међутим, носи у себи опасност да се стави у други план вишевековни развој ове установе, који је био неопходан да клаузула *rebus sic stantibus* постане општеприхваћени институт, са садржином и дејством у којем је данас познајемо.

³ Вид. Ђорђе Чобелић, *Промењене околности у привредном и грађанском праву (clausula rebus sic stantibus)*, Савремена администрација – Београд, 1972, 11.

⁴ Вид. Guntter Treitel, *Frustration and Force Majeure*, 3rd edition, Sweet & Maxwell – London, 2014, 1.

⁵ Вид. Reinhard Zimmermann, *The Law of Obligations – Roman Foundation of the Civilian Tradition*, Oxford University Press – Oxford, 1996, 579.

⁶ Вид. на пример Слободан Перовић, *Облигационо право*, шесто издање, Службени лист СФРЈ, Београд 1986, 425-426.; Жељко Салма, *Облигационо право*, шесто издање (ре-принт), Центар за издавачку делатност Правног факултета у Новом Саду, Нови Сад 2009, 378-379.; Оливер Антић, *Облигационо право*, седмо издање, Правни факултет Универзитета у Београду - Центар за издаваштво и информације, Београд 2012, 414-415.; Јаков Радишић, *Облигационо право*, осмо издање, Номос, Београд 2008, 162.; Живомир Ђорђевић, Владан Станковић, *Облигационо право*, пето издање, Научна књига, Београд 1987, 281. итд.

У овом раду се даје приказ развоја идеје о потреби омогућавања раскида или измене уговора због промењених околности, почев од римског до савременог, европско-континенталног права, с главним нагласком на развој доктринарних схватања и њиховог утицаја на уобличавање правног института у законодавству или у судској пракси европских земаља.

2. Утицај промењених околности на испуњење уговорних обавеза у римском праву и римској правној филозофији

Римско право није познавало општи институт раскидања или измене уговора због промењених околности.⁷ На постојање појединачних правила, према којима су се промењене околности узимале у обзир, указују поједини ставови истакнутих правника, али се чини неспорним да промењене околности, као општи институт уговорног права, у смислу да се због економске нецелисходности или отежаног испуњења обавезе уговор раскида или мења, није постојао у римском праву.⁸ Промењене околности су у римском праву добијале правни значај ако су довеле до потпуне немогућности испуњења обавезе, а не само до њене нецелисходности.⁹ Тада је облигација, односно и уговор, ако се радило о нескривљеној немогућности испуњења, престајала због немогућности, према начелу *impossibilum nulla obligatio est*.¹⁰

Појединачни ставови истакнутих правника у којима се могу идентификовати контуре теорије промењених околности остале су на периферији интересовања правне науке.¹¹ Тако, трагови теорије о промењеним околностима могу се идентификовати код Паула (*Paulus*), Марцела (*Marcellus*) и Африкана (*Africanus*). Паул истиче да у тумачењу уговора треба имати у виду време када је закључен. Међутим, сматра да би облигација ипак требало да остане на снази, ако касније наступи случај који се противи њеном настанку и постојању.¹² Марцел одлучније заузима став у прилог правне релевантности промењених околности. У контексту условних стипулација и могућности њиховог раскидања, сматра да би уговорне обавезе требало да престану, ако наступе такве околности у којима уопште не би биле засноване.¹³ Најзад, Африкан у контексту правила о могућности испуњења обавезе повериоцу или трећем лицу, искључује испуњење трећем лицу, ако треће лице претрпи промену личног статуса која га онемогућава у при-

⁷ Вид. R. Zimmerman, 579.

⁸ Вид. Ђ. Чобелић, 8.

⁹ Вид. М. Ђурђевић, 28.

¹⁰ Вид. С. Перовић, 424.

¹¹ Вид. М. Ђурђевић, стр. 27.

¹² Digesta L. 17. Наведено и тумачење према Ђ. Чобелић, 8.

¹³ Digesta XIV, 1, De verb. oblig. fr. 140. Наведено и тумачење према Ђ. Чобелић, 8.

јему испуњења, без обзира на то да ли су такву могућу промену околности стране изричито предвиделе у свом уговору. Сматра да се подразумева да стипулација садржи прећутну одредбу да се испуњење може извршити трећем лицу, само ако се не промени околност у вези са његовом способношћу да прими испуњење.¹⁴

Као разлог слабог интересовања римске правне науке да развије општи институт раскидања или измене уговора због промењених околности, у домаћој доктрини се истичу углавном два. С једне стране, Чобелић сматра да се тај разлог идентификује у претежној природној привредних односа у Риму.¹⁵ С друге стране, Круљ истиче да су у Риму пословни односи, односно повезаност између привредника, били рудиментарни, те дугорочна пословна повезаност у данашњем смислу није постојала. У таквим околностима неправда коју би промењене околности могле да проузрокују у уговорним односима нису биле масовна појава на коју је правни поредак требало да реагује.¹⁶ Критику ових ставова налазимо код Ђурђевића, који сматра да су полазне претпоставке на којима се они заснивају само делимично тачне.¹⁷ Најпре, нетачно је привреду Рима током целог периода постојања означити природном. Она јесте била природна у почетку, али је у развијеној фази (када се развија и правна наука – напомена аутора) она била претежним делом робно-новчана, коју су карактерисали дугорочни уговорни односи између привредних субјеката.¹⁸ Затим, чак и ако се прихвати теза да римско право због природног карактера привреде није успело да развије теорију промењених околности, како онда објаснити да се она развила у средњем веку, у условима природне привреде која је била на нижем степену развоја од оног постигнутог у Риму.¹⁹ Ђурђевић, стога, разлог због којег теорија промењених околности није развијена у римском праву види на другој страни. Истиче, и са његовим ставом се можемо сложити, да је концепт уговора у римском праву подразумевао строгу обавезујућу снагу између страна, која је без испуњења могла да престане само у строго одређеном кругу случајева који су се тицали немогућности испуњења.²⁰ У почетку свог развоја, уговорне обавезе су у рим-

¹⁴ Digesta XLVI, 3, De solutionibus et liberationibus, fr. 38. Наведено и тумачење према Ђ. Чобелић, 8.

¹⁵ Вид. Ђ. Чобелић, 8.

¹⁶ Вид. Врлета Круљ, *Промењене околности и уговорна одговорност, немогућност испуњења, виша сила, клаузула Rebus sic stantibus*, Институт за упоредно право - Београд, 1967, 13-14.

¹⁷ Вид. М. Ђурђевић, 29.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *Ibid.*

ском праву настајале изговарањем свечаних религијских формула, те је уговор своју обавезујућу снагу црпео не из воље страна, већ из религијских формула, јер је неиспуњење уговорних обавеза повлачило религијску казну.²¹ У каснијој фази развоја римског права је овакав концепт обавезујућег дејства уговора постепено напуштан, али никад сасвим до краја.²² Међутим, постепеним слабљењем утицаја религијских веровања, као основа обавезујућег дејства уговора и главне препреке настанку теорије промењених околности, није дошло до установљавања правила која би била мотивисана теоријом промењених околности, као што се то логички могло претпоставити. Нестанком форме готово безизузетно правило о обавезујућем дејству уговора и немогућност његовог раскидања или измене због промењених околности образложење је нађено у концепту добрих обичаја, која налажу испуњење уговорних обавеза у свему како гласе.²³ Сматрало се противним добрим обичајима да се дужник ослободи одговорности за неиспуњење обавезе због наступања промењених околности.²⁴

За разлику од римске правне науке, римска филозофија је показивала неупоредиво већу наклоност према идејама на којима се заснива теорија утицаја промењених околности на опстанак уговорних обавеза.²⁵ Заправо прави развој доктрине о промењеним околностима, који ће уследити у средњем веку, посебно код канониста и постглосатора, заснован је на схватањима римских филозофа, и то пре свега двојице најзначајнијих, Цицерона (*Cicero*) и Сенеке (*Seneca*).²⁶ Тако, Цицерон на једном месту истиче пример да не треба вратити оставодавцу мач који је био предмет оставе, ако је оставодавац у међувремену изгубио разум.²⁷ На другом месту Цицерон заузима још општији став у прилог теорије о промењеним околностима. Истиче да не треба испунити обећања која би била штетна онима којима су дата, ако би испуњење обавезе донело више штете оном лицу које је дало обећање од користи коју доноси обећајнику, те не би било противно дужности ако би се већи интерес супротставио мањем.²⁸ Сенека је још одређенији. Истиче да човек не мења своју одлуку ако стање ствари остане

²¹ Вид. Слободан Перовић, *Раскид уговора због промењених околности и начело правне сигурности*, Научни преглед, 1974, 186.

²² *Ibid.*

²³ Вид. М. Ђурђевић, 29.

²⁴ Вид. С. Перовић, 186. Наведено према М. Ђурђевић, 30., фн. 52.

²⁵ Вид. Ђ. Чобелић, 9.

²⁶ Вид. André Bruzin, *Essai sur la notion d'imprévision et sur son rôle en matière contractuelle*, Le Puy – Bordeaux, 1922, 91. Наведено према Ђ. Чобелић, 9.

²⁷ Cicero, *De officiis*, 3, XXV – 95. Наведено и тумачење према. R. Zimmermann, 579.

²⁸ Cicero, *De officiis*, 1, X. Наведено према. А. Bruzin, 91. Тумачење према Ђ. Чобелић, 9.

исто како је било у моменту када ју је донео, те да ће изневерити своју обавезу само ако ситуација остане иста каква је била у моменту преузимања обавезе, а она се ипак не испуни. Ако се било шта измени у околности, човек је слободан да донесе нову одлуку и ослобађа се дате речи, тј. све мора да буде у оном стању које је постојало када је дато обећање, сматра Сенека.²⁹

3. Теорија промењених околности у раду глосатора, канониста и постглосатора

После пада Западног римског царства 476. године, не рачунајући кратак период поновног успостављања римске власти за време цара Јустинијана у VI веку, римско право и римска правна традиција постепено пада у заборав у Западној Европи. У натуралној привреди средњег века напросто није било потребе за софистицираним институтима римског приватног права. У раном средњем веку се право враћа у стање у којем је начело *res-ta sunt servanda*, у свом неразвијеном облику, неприкосновено. Варварски законици који су вулгаризовали римску правну заоставштину представљали су неподобан оквир за развој идеје о промењеним околностима.³⁰

До поновног интересовања за римско правно наслеђе долази у XI веку развојем робно-новчане привреде у трговачким градовима Северне Италије. Римска правна заоставштина, међутим, није могла да понуди средњовековним правницима заокружену теорију, нити развијен правни институт, о утицају промењених околности на дужност испуњења уговорних обавеза, јер такву теорију, односно општу правну установу ни развијено римско право није познавало. Ипак, окретање римској правној заоставштини у средњем веку је свакако било пресудно у погледу даљег развоја теорије о промењеним околностима, јер је развијени систем института приватног права из римског права пружало погодно тло за размишљања о утицају промењених околности на испуњење уговорних обавеза.

Римској правној заоставштини су се први окренули *глосатори*. Из најзначајнијег резултата школе глосатора, из Акурзијевог (*Accursius Glossa ordinaria*), не може се, међутим, закључити да су успели да развију теорију о утицају промењених околности на испуњење уговорних обавеза.³¹ У практичној примени права у том периоду се, међутим, јасно указала потреба да се уговори раскину или измене ако су се након њиховог закључења битно промениле околности на којима су стране засновале сагласност во-

²⁹ Seneca, De beneficiis, Lib. IV. XXXIV-XXXV. Наведено према. А. Врузин, 92. Тумачење према Ђ. Чобелић, 9.

³⁰ Вид. М. Ђурђевић, 30.

³¹ Вид. А. Врузин, 95. Наведено према Ђ. Чобелић, 9.

ља. Тако се у едицији судских одлука *Selectae Questiones Juris* из 1570. године истичу две одлуке из периода глосатора. Обе су се тичале уговора о закупу. Према једној, закупац неће бити у обавези да плаћа закупнину за земљу на којој је млин изграђен, ако је набујала река однела млин³², док се према другој не мора плаћати закупнина ако су се околности у међувремену промениле, јер постоји прећутни услов, да стање остане идентично.³³ Ове две одлуке имају нарочито велики значај, јер се у њима могу идентификовати одређени елементи појмовног одређења промењених околности које ће дати тек постглосатори.³⁴

Развоју теорије промењених околности нарочито велики допринос дали су **канонисти**. Идеја о промењеним околностима се у раду канониста развијала у вези са захтевом еквивалентности престаџија страна, пре свега потребе да цена буде правична у уговорима о купопродаји, чиме је питање правичности у уговорним односима и захтев да циљеви страна, које желе да постигну закључењем уговора, буду у складу са моралним нормама, добило на значају.³⁵ Идејну подлогу за развој теорије о промењеним околностима у делима канониста представљала су хришћанска правила која су забрањивала сваки вид богаћења једне стране на рачун друге.³⁶ Своју пажњу су у овом контексту усмерили на потребу отклањања богаћења једне стране на рачун друге у моменту закључења уговора, тј. на отклањање лезије (*laesio*).³⁷ У погледу оштећења које настаје по закључењу уговора канонисти нису успели да понуде правно решење, али су проблем ипак уочили.³⁸ Добрим делом инспирисани ставовима Цицерона и Сенека, сматрали су непоштеним свако богаћење једне стране на терет друге, при чему су приликом такве оцене узимали у обзир не само повреде уговора при његовом закључивању, већ и оне повреде које би се десиле као резултат промењених околности и које се не би могле приписати кривици ни једне стране.³⁹ Истицали су да страна која се уговором на нешто обавезала, дужна је то испунити само ако стање ствари остане такво какво је било у време када је уговор настао.⁴⁰ Овакав став јасно су заузимали Грацијан (*Gratianus*), Бар-

³² Вид. А. Bruzin, 96-97; С. Stoyanovitch, De l'intervention du juge dans le contrat, Marseilles – 1941, 217-218. Наведено према Ђ. Чобелић, 10.

³³ Вид. А. Bruzin, 96-97. Наведено према Ђ. Чобелић, 10.

³⁴ Вид. А. Bruzin, 97. Наведено према Ђ. Чобелић, 10.

³⁵ Вид. Henri Capitant, *De la cause des obligations (contrats, engagements unilatéraux, legs)*, треће издање, Librairie Dalloz - Paris, 1927, 140; François Terré, Philippe Simler, Yves Lequette, *Droit civil, Les obligations*, девето издање, Dalloz - Paris, 2005, 248.

³⁶ Вид. М. Ђурђевић, 31.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ *Ibid.*

³⁹ Вид. Ђ. Чобелић, 10.

⁴⁰ *Ibid.*

толомеј (*Bartolomeus*) и Тома Аквински (*Thomas Aquinas*).⁴¹ Тако Грацијан у свом главном делу, *Decretum Gratiani*, заузима став да се не може сматрати дволичношћу и лажи, ако обећање није одржано јер су наступиле такве непредвидљиве околности које испуњење обећања чине опасним за лице које га је дало.⁴² Слично њему, Тома Аквински у делу *Summa theologiae* истиче да се неиспуњење датог обећања сматра неверством, али да се давалац обећања може ослободити моралног прекора, између осталог, ако је неиспуњење последица промена у погледу лица или ствари у вези са којима је обећање дато. У образложењу свог става позива се на горе наведене мисли Сенеке према којима да би неко остао дужан да испуни преузету обавезу потребно је да све околности остану исте.⁴³ Најзад, Бартоломеј у својим разматрањима о утицају промењених околности на испуњење преузетих обавеза, на основу анализе примене ове идеје на појединачне ситуације, долази до општег закључка да сви споразуми подразумевају услов да ствари остану у истом стању.⁴⁴

Најзаслужнији за развој идеје о раскиду или измени уговора због промењених околности у средњем веку били су **постгласатори**, који су даље развили ставове канониста и покушали да их уопште.⁴⁵ Развоју доктрине промењених околности највећи допринос дали су Бартол (*Bartolus*), Балдо (*Baldus de Ubaldis*) и Јасон (*Jason de Mayno*). Бартол, оснивач школе постгласатора, сматра да свака изјава о одрицању од неког права подразумева клаузулу „*rebus sic se habentibus*”, тј. да изјава о одрицању има правно дејство ако постоје исте ствари које су постојале у време њеног настанка. Бартолов ученик, Балдо проширује дејство ове клаузуле на сва обећања. Према његовом схватању сва обећања сматрају се правно обавезујућим само ако се фактичко стање у којем су дата не промени до момента њиховог испуњења.⁴⁶ Јасон још више проширује дејство клаузуле *rebus sic se habentibus*. Истиче да све изјаве воље садрже такву клаузулу, чак и изјаве последње воље, сви уговори, заклетве и изјаве о одрицању од права.⁴⁷ Временом се, уместо формулације *rebus sic se habentibus*, коју је користио Бартол, и других (*cassante causa cessat effectus* – ако престане узрок, престаје и последица, *voluntas non porrigitur as incognitata* – воља се не односи на оно што се није имало у виду, *quae de novo emergent novo indigent auxilio* – оно

⁴¹ *Ibid.*

⁴² Вид. А. Bruzin, 93-94; Наведено према Ђ. Чобељић, 10.

⁴³ Вид. Thomas Acquinatis, *Summa theologiae*, II part. II sek. *Questio* sx, art. 3. Наведено према А. Bruzin, 94.

⁴⁴ Вид. А. Bruzin, 97; Наведено према Ђ. Чобељић, 10.

⁴⁵ Вид. А. Bruzin, 98; Наведено према Ђ. Чобељић, 11.

⁴⁶ Вид. А. Bruzin, 98; Наведено према Ђ. Чобељић, 11.

⁴⁷ Вид. А. Bruzin, 98; Наведено према Ђ. Чобељић, 11.

што се ново појави изискује и нова средства, итд.) за означавање утицаја промењених околности на важеће изјава воље усталила синтаagma *rebus sic stantibus*, која се задржала до данашњег дана.⁴⁸

4. Теорија промењених околности у периоду од XVI до XVIII века

Правна наука после ере глосатора и постглосатора углавном није прихватала њихов став да сваки уговор обавезно подразумева клаузулу *rebus sic stantibus*. Истицано је да такво тумачење ове клаузуле ствара правну несигурност, јер би и најмања, чак и незнатна накнадна промена околности представљала основ за раскидање или измену уговора, што би обесмислило закључивање уговора са трајним извршењем престација.⁴⁹ У складу са овим схватањем промењено је поимање клаузуле *rebus sic stantibus*. Она се више није сматрала обавезним састојком сваког уговора, већ само оног у вези са којим се тумачењем заједничке намере уговорних страна могло закључити да су правно дејство уговора условили непромењивошћу околности које су стране узеле у обзир приликом његовог закључења.⁵⁰ Овакав став су заузели јуснатуралисти у XVII и XVIII веку, пре свега Гроцијус (*Grotius*) и Пуфендорф (*Puffendorf*).⁵¹ Тако, Гроцијус истиче да се због примене прећутног услова уговор може раскинути само изузетно, ако је из споразума страна очигледно да су стране преузеле обавезу с обзиром на постојеће стање, док Пуфендорф сматра да примену прећутног услова треба ограничити на случајеве када то произилази из намере страна, или би доследна примена уговора имала претерано тешке последице, с обзиром на стране и предмет уговора, односно циљ уговора.⁵² Међутим, и Гроцијус и Пуфендорф су ово ограничење примене клаузуле *rebus sic stantibus* предлагали само у контексту међународног јавног права, тј. у вези са уговорним односима између држава.⁵³

Слично, рестриктивно тумачење примене клаузуле *rebus sic stantibus* и у домену приватноправних уговора предлагали су у немачкој доктрини Коцеји (*Coocceji*), Лејзер (*Leyser*), Коп (*Koop*), Еберхард (*Eberhard*) и Вебер (*Weber*).⁵⁴ Они су настојали да утврде строге услове под којима се може претпоставити да су стране при закључењу уговора прећутно пристале на примену клаузуле *rebus sic stantibus*. Еберхард и Вебер су заузели став да није довољно да се из тумачења сагласности воља страна може закључити

⁴⁸ Вид. М.С. Popescu, *Essai d'une théorie de l'imprevision en droit français et comparé*, thèse, Paris, 1937, 11; Наведено према Ђ. Чобелић, 11.

⁴⁹ Вид. М. Ђурђевић, 33.

⁵⁰ Вид. М. Ђурђевић, 34.

⁵¹ *Ibid.*

⁵² Вид. Ђ. Чобелић, 12.

⁵³ Вид. М. Ђурђевић, 34.

⁵⁴ *Ibid.*

да су прећутно пристале на примену клаузуле. По Еберхарду клаузула ће се применити само ако промена околности битно утиче на главни циљ уговора, док по Веберу само ако битно утиче на природу уговора.⁵⁵ Коцеји промењене околности сматра општим правним институтом са применом у међународном, грађанском, црквеном и другим гранама права. Међутим, у погледу њене примене у домену облигационих уговора такође заузима респективан став, тј. сматра да се клаузула *rebus sic stantibus* не подразумева у свим уговорима.⁵⁶ Клаузулу сматра примењивом, на пример, у вези са уговором о налогу, уговором о депозиту и тестаменталним располагањима.⁵⁷ Лејзер се залаже за нешто ширу примену клаузуле *rebus sic stantibus*. Сматра да свако обећање неке чинидбе (што подразумева и веридбу) подразумева могућност опозива обећања, ако се промене околности, при чему би примена клаузуле *rebus sic stantibus* била ограничена једино предвидљивошћу промене околности.⁵⁸ Најзад, Коп прихвата слично гледиште као Лејзер, али се залаже за још ширу примену клаузуле *rebus sic stantibus* у материји уговорног права.⁵⁹

Расправе о утицају промењених околности на дејство уговора развијане у окриљу школе постглосатора оствариле су на француску доктрину знатно мањи утицај у односу на њихов утицај на немачку доктрину. Тако, на француско-италијанском правном подручју се теоријом промењених околности бавио Алцијат (*Alciatus*)⁶⁰, један од најзначајнијих представника школе елегантне јуриспруденције⁶¹. Он углавном наставља традицију постглосатора, али истиче да је клаузула *rebus sic stantibus* у материји уговорног права у колизији са вољом страна, те се заправо и он залаже за њену рестриктивнију примену. Сматра да би раскидање или измену уговора због промењених околности требало допустити само ако се ради о таквој промени коју стране нису могле предвидети.⁶² Алцијатова схватања, међутим, нису остварила неки значајнији утицај на каснију француску доктрину, јер најзначајнији аутори у том периоду (*Doneau, Cujas, Godefroy*)⁶³, као ни великани предреволюционарне француске правне мисли (*Domat* и *Pothier*), нису посветили нарочиту пажњу теорији промењених околности⁶⁴.

⁵⁵ Вид. М. Ђурђевић, 35.

⁵⁶ Вид. L. Pfaff, 8-9. Наведено према Ђ. Чобелић, 12.

⁵⁷ Вид. С. Stoyanovitch, 222-223. Наведено према Ђ. Чобелић, 13.

⁵⁸ Вид. L. Pfaff, 24-30. Наведено према Ђ. Чобелић, 13.

⁵⁹ Вид. Ђ. Чобелић, 13.

⁶⁰ Вид. С. Stoyanovitch, 219. Наведено према Ђ. Чобелић, 11.

⁶¹ Вид. Владимир В. Водинелић, *Грађанско право – Уводне теме*, Правни факултет Универзитета Унион – Службени гласник – Београд, 2012, 134-136.

⁶² Вид. А. Bruzin, 99; Наведено према Ђ. Чобелић, 11.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ Вид. С. Stoyanovitch, 219. Наведено према Ђ. Чобелић, 11.

5. Раскид или измена уговора због промењених околности у првим грађанским законима у Европи

Интересантно је да су промењене околности у првим кодификацијама грађанског права, тј. у Баварском грађанском законуку, Пруском земаљском законуку и Аустријском општем грађанском законуку изричито уређене⁶⁵, док знатно напредније кодификације, као што је Француски грађански законик, Немачки грађански законик (у својој изворној редакцији) и Швајцарски законик о облигацијама, теорију о промењеним околностима нису уобличио у општи законски институт. Наведени први грађански законици⁶⁶, настали на германском правном подручју под утицајем немачке доктрине, прихватили су рестриктивнију концепцију промењених околности, према којој не подразумева сваки уговор прећутни услов да се околности у међувремену не промене, како су то предлагали постгласатори.⁶⁷

Тако, Баварски грађански законик из 1756. године прописивао је да се све обавезе гасе због прећутног услова клаузула *rebus sic stantibus*, ако се промена околности не може приписати кривици дужника, нити некој његовој радњи, ако су промене биле непредвидиве, и ако су такве природе да дужник не би засновао обавезу, да је унапред могао да предвиди њихову промену, по непристрасном и поштену осећању разумних лица.⁶⁸ Пруски земаљски законик из 1794. године имао је знатно рестриктивнији однос према промењеним околностима од Баварског грађанског законика, пре свега због тога што је усвојен четири деценије касније, у време када је убедљиво већинско мишљење у немачкој доктрини било да раскидање или измену уговора због промењених околности треба дозволити само изузетно.⁶⁹ Изричито је прописивао да ван случајева стварне немогућности извршења, захтев да се испуни обавеза по правилу не може бити одбијен због промене околности. Раскидање уговора због промењених околности омогућавао је само изузетно, ако је због непредвиђених промена околности за једну или другу страну постало немогуће остваре-

⁶⁵ Вид. Ђ. Чобелић, 12.

⁶⁶ Баварски грађански законик и Пруски земаљски законик се само условно могу сматрати грађанским законима у савременом смислу речи, пре свега због другачије систематике и обухватности материје у односу на савремене грађанске законике, али и због тога што су садржавале бројне одредбе које су још увек одражавале социјалне разлике из феудалног правног поретка. Вид. Владимир В. Водинелић, *Грађанско право – Увод у грађанско право и Општи део грађанског права*, Правни факултет Универзитета Унион – Службени гласник – Београд, 2012, 96, 97 и 98.

⁶⁷ Вид. М. Ђурђевић, 35.

⁶⁸ Баварски грађански законик, V x 13, део четврти, глава петнаеста. Наведено према В. Круљ, 20, фн. 29.

⁶⁹ Вид. М. Ђурђевић, 35.

ње циља који је изричито утврђен уговором или произилази из његове природе.⁷⁰

За разлику од Баварског грађанског законика и Пруског општег земаљског законика, Аустријски општи грађански законик из 1811. године не уређује промене околности у облику општег правног института, који би био примењив у вези са сваким уговором.⁷¹ Уређује их искључиво у контексту предуговора, прописујући да се споразум страна да у будућности закључе уговор сматра обавезујућим, између осталог, ако се у међувремену околности не промене у мери да обесмишљавају циљ уговора, изричито утврђеног или који произилази из околности, односно ако се услед те промене изгуби поверење једне или друге стране.⁷² Општи институт раскида или измене уговора због промењених околности је у аустријском праву почев од краја Првог светског рата развијан као ванкодексни правни институт, у судској пракси и доктрини, позивом на тзв. “недостижност давања”.⁷³

Доктрина о промењеним околностима извршила је снажан утицај на законодавство у другој половини XVIII века, о чему најбоље сведоче наведене кодификације са германског правног подручја из овог периода⁷⁴, али губи на значају у XIX веку⁷⁵, пре свега због тога што је то период тзв. класичне теорије о уговору, која не уважава скоро никакве изузетке од начела слободе уговарања, слободе привређивања и правне сигурности.⁷⁶ Овакав рестриктиван став према клаузули *rebus sic stantibus* имао је утицаја и на законодавство.

Француски грађански законик, на пример, који је усвојен 1804. године, тј. чак и пре Аустријског, али у другачијем доктринарном амбијенту, није на општи начин уредио раскидање или измену уговора због промењених околности. Француска цивилистика је била готово једногласна у ставу против увођења клаузуле *rebus sic stantibus*.⁷⁷ Неке изузетке од начела *pacta sunt servanda* у којима се може препознати извесна правна релевантност накнадно промењених околности познаје и сам Законик и посебни закони усвојени након њега, али се о општем законском институту промењених околности не може говорити у француском праву. Клаузула *rebus sic stan-*

⁷⁰ Пруски земаљски законик, део први, глава пета, § 377. и § 378. Наведено према В. Круљ, 20.

⁷¹ Вид. Ђ. Чобелић, 12.

⁷² Аустријски грађански законик, § 936.

⁷³ Вид. детаљније Атила Дудаш, *Кауза облигационих уговора*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Новом Саду – Нови Сад, 2012, 226-228.

⁷⁴ Вид. М. Ђурђевић, 36.

⁷⁵ Вид. Leopold Pfaff, „Die Clausel: Rebus sic stantibus in der Doktrin und der österreichischen Gesetzgebung“, *Festschrift für Joseph Unger*, 1898, 272.

⁷⁶ Вид. R. Zimmerman, 579.

⁷⁷ Вид. М. Ђурђевић, 36.

tibus постаје прихваћена у судској пракси почетком XX века, најпре у пракси Државног савета, а затим и у пракси Врховног касационог суда.⁷⁸

О промени става у немачкој доктрини да раскидање или измена уговора због промењених околности не треба да буде уређено у облику општег правног института, најочигледније сведочи Немачки грађански законик са самог краја XIX века у којем, као ни у Француском, клаузула *rebus sic stantibus* није подигнута на ниво општег законског института. Њу је судска пракса почела да признаје почетком XX века, најпре позивом на захтев понашања у складу са начелом савесности и поштења у уговорним односима, а касније позивом на теорију о отпадању основа правног посла (*Störung der Geschäftsgrundlage*).⁷⁹ Раскидање или измена уговора због промењених околности је у Немачком грађанском законнику коначно уређено изменама и допунама 2000. године⁸⁰, када су извршене најопсежније реформе од његовог усвајања.

Раскидање или измена уговора због промењених околности није уређено ни у швајцарском Законнику о облигацијама из 1911. године. Као и у Аустрији, односно у Немачкој до 2000. године, клаузула *rebus sic stantibus* настаје и развија се у судској пракси, екстензивним тумачењем правила о престанку уговора због немогућности испуњења, најпре позивањем на тзв. „практичну немогућност“ испуњења, а касније на „економску немогућност“⁸¹, али се могу идентификовати и одлуке у којима је основ за раскидање или измену уговора због промењених околности нађен у институту битне заблуде.⁸²

Тенденција законског уређивања раскида или измене уговора због промењених околности постаје уочљива тек после Првог светског рата и Велике економске кризе у трећој и четвртој деценији XX века. Први законик који је у прошлом веку, у виду општег института, уредио промењене околности био је пољски Законик о облигацијама из 1934. године, кога су следили италијански Грађански законик из 1942. године, грчки Грађански законик из 1946 године, португалски Грађански законик, мађарски Грађански законик из 1959. године (а и нови Законик из 2013. године), Цивилни законик Немачке Демократске Републике, као и поменути немачки Грађански законик, изменама и допунама из 2000. године.⁸³ У групу земаља у којима је клаузула *rebus sic stantibus* законски уређена, с доменом примене

⁷⁸ Вид. детаљније. А. Дудаш (2012), 204-206.

⁷⁹ Вид. детаљније. Атила Дудаш, „Правна релевантност циља уговора у немачком праву“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1/2013, 271-289, 278.

⁸⁰ Вид. детаљније. А. Дудаш (2013), 278-280.

⁸¹ Вид. М. Ђурђевић, 87.

⁸² Вид. В. Круљ, 47, фн. 24.

⁸³ Вид. детаљније М. Ђурђевић, 88-92.

на све врсте уговора, спада и некадашња СФРЈ, односно Република Србија.⁸⁴ Правну тековину наслеђену из савезног Закона о облигационим односима у погледу овог института нису суштинске напустиле ни остале државе чланице бивше СФРЈ: Хрватска⁸⁵, Словенија⁸⁶, Босна и Херцеговина⁸⁷, Црна Гора⁸⁸ и Македонија⁸⁹.

6. Закључна разматрања

Правни институт који омогућава раскидање или измену уговора уколико по закључењу уговора, али пре његовог извршења, наступе такве непредвидљиве и неотклоњиве околности које испуњење обавезе једне стране у претераној мери отежавају или га чине нецелисходним, у доктрини се традиционално означава синтагмом *clausula rebus sic stantibus*. Назив потиче од постглосатора који су први покушали да развију општу теорију о промењеним околностима.

Клаузула *rebus sic stantibus* спада у ред малобројних савремених правних института приватног права за које се може тврдити да своје основе нема у римском праву. Римско право чак ни у најразвијенијом, класичном периоду, није развило општи правни институт који би омогућавао раскидање или измену уговора због накнадно промењених околности. Осим неколико спорадичних ставова, идеја о правном дејству промењених околности заобишла је интересовање учених правника. За разлику од права, римска филозофија је већ показивала знатније интересовање за ову теорију.

У средњем веку, због општег вулгаризовања права, чак и ови скромни зачеци теорије о промењеним околностима, наслеђени из периода Рима, падају у готово потпуни заборав. Интересовање за њу поново оживљава у радовима канониста, док прави свој врхунац достиже у школи постглоса-

⁸⁴ Вид. Закон о облигационим односима - ЗОО, *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78, 39/85, 45/89 - одлука УСЈ и 57/89 и *Службени лист СРЈ*, бр. 31/93, чл. 133-136. Вид. детаљније Јожеф Салма, „Уговорна одговорност - у Европском, упоредном и домаћем праву“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1/2011, 69-107, 89-90.

⁸⁵ Вид. *Zakon o obveznim odnosima, Narodne novine Republike Hrvatske*, бр. 35/2005, чл. 369-372.

⁸⁶ Вид. *Obligacijski zakonik, Uradni list Republike Slovenije*, бр. 83/2001, 32/2004, 40/2007 и бр. 28/2006 и 29/2007 – одлуке Уставног суда, чл. 112-115.

⁸⁷ У Републици Српској још није усвојен нови закон из области облигационог права, већ се даље примењује некадашњи савезни ЗОО. Вид. Закон о облигационим односима Републике Српске, *Службени гласник Републике Српске*, бр. 17/93, 3/96, 39/03 и 74/04, чл. 133-136.

⁸⁸ Вид. Закон о облигационим односима, *Службени лист Црне Горе*, бр. 47/2008, чл. 128-131.

⁸⁹ Вид. Закон за облигационите односи, *Службен весник на Република Македонија*, бр. 18/2001, 78/2001, 04/2002, 59/2002, 05/2003, 84/2008 и 81/2009, чл. 122-125.

тора. У делима постглосатора клаузула *rebus sic stantibus* постаје општи правни институт, јер су сматрали да свака обавеза подразумева прећутни услов да се околности не промене.

Период после постглосатора обележава рестриктивнији приступ теорији промењених околности. Она готово нестаје на француско-италијанском подручју, док германска правна култура, под утицајем школе природног права у XVIII и XVIII веку напушта постулат о општој примени клаузуле на све обавезе и обележава је настојање да се на њу гледа као на изузетак и да се утврде услови њене изузетне примене.

Први грађански законици, баварски из 1756, пруски из 1794. и аустријски из 1811. године, изричито су уредили промењене околности, али су настојали да ограниче домен њене примене, што се може приписати утицају тадашње доктрине на законодавство.

Током XIX века се, међутим, јасно показује тенденција маргинализације теорије о промењеним околностима у немачкој доктрини, што је логична последица готово неприкосновеног важења начела *pacta sunt servanda* у том периоду. С тим у складу законици из XIX и првих деценија XX века нису уредили клаузулу *rebus sic stantibus*, као правни институт са општим важењем на све уговоре. Тако промењене околности нису уређене у француском и немачком грађанском законнику, нити у швајцарском Законнику о облигацијама. До признавања института промењених околности постепено долази у судској пракси после Првог светског рата, док период од Другог светског рата обележава тенденција његовог законског уређивања. У све бројнију групу земаља у којима је у другој половини XX века клаузула *rebus sic stantibus* постала законски институт спада и некадашња СФРЈ, односно Република Србија, и остале државе које су биле у саставу некадашње заједничке савезне државе.

*Attila I. Dudás, Ph.D., Assistant Professor
University of Novi Sad
Faculty of Law Novi Sad*

The Emergence and Evolution of the Idea of Discharge or Modification of Contract due to Supervening Events

***Abstract:** In this paper the author gives an overview of the emergence and evolution of the idea of discharge or modification of contract due to supervening events, from Roman to contemporary law, with special emphasis on the evolution of the doctrine and its development as a legal institution in the European legislation or case law. The institution of changed circumstances (supervening events) allows the discharge or (judicial) modification of a contract in a situation when the performance of an obligation has not become impossible, but it would require unreasonable costs or the performance would be inexpedient, hence it is considered one of the most striking exceptions to the principle of *pacta sunt servanda*. It belongs to the group of a very few institutions in relation to which one cannot claim to have direct and clear roots in Roman law. In the works of learned lawyers one may find only sporadic traces of it. In contrast to Roman legal science, Roman philosophy was more favourable to the theory of supervening events, a fact very well proven by the works of Cicero and Seneca.*

*In the late Middle Ages the canonists and, especially, postglossators gave the greatest contribution to the evolution of the theory of supervening events. The school of postglossators considered supervening events a general legal institution, tacitly implied in every legal statement constituting obligation. The ideas of postglossators left a great impact on further evolution of the theory. Even the designation of the institution, *clausula rebus sic stantibus*, generally accepted in contemporary literature, derives from them.*

*In the period following the postglossators' time, lasting until the end of the 18th century, there is still an interest in the theory of supervening events in literature. However, under the influence of the school of natural law a somewhat restrictive approach is adopted, in the German doctrine in the first place, according to which the *clausula rebus sic stantibus* should not be implied in all contracts, but applied exceptionally, if specific conditions are met. The first European civil codes, the Bavarian, Prussian and Austrian, do regulate the effect of supervening events explicitly, in content which is, in general, in line with these theoretical standpoints.*

It seems that in the 19th century legal science nearly abandoned the idea of supervening events, which could be considered as a consequence of the inviolable primacy of the tenet of pacta sunt servanda, at the time. In line with that, the most important civil codes of this era, such as the French, German and Swiss did not govern the effect of supervening events as a general legal institution.

The institution of supervening events is gradually accepted in the case law after the First World War, while the period after the Second World War is heralded by the tendency of its statutory regulation. The ever-growing number of states that regulated supervening events as a general legal institution of contract law included the former Socialist Federative Republic of Yugoslavia, too, as well as the Republic of Serbia and the other states that were once members of the common, South Slavic federal state.

Key words: *changed circumstances, supervening events, discharge or modification of contract due to supervening events, clausula rebus sic stantibus*

Датум пријема рада: 17.03.2015.